

मूलोद्योगी शिक्षण

संजना संजय भालकर, Ph .D संशोधक शिवाजी विद्यापीठ,कोल्हापूर

डॉ. प्रतिभा सदाशिव देसाई, सहयोगी प्राध्यापक, आचार्य जावडेकर शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, गारगोटी
ता. भुदरगड ,जि .कोल्हापूर ,महाराष्ट्र.

सारांश:- स्वातंत्र्यपूर्व काळात शिक्षणाचा सर्वांगीण विकास करून तत्कालीन शिक्षणपद्धतीमध्ये सुधारणा घडवून आणण्याचा प्रयत्न करणारी थोर व्यक्ती म्हणजे म.गांधीजी होय.गांधीजींचे जीवन व कार्य यांचा परिचय नसलेली व्यक्ती अपवादभूतच! गांधीजी केवळ राजकीय पुढारी नव्हते ,धर्म ,राजकारण ,अर्थकारण ,साहित्य ,कला ,निसर्गोपचार अशा जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रात सखोल चिंतन व प्रत्यक्ष प्रयोग करून त्यांनी त्या समस्यांवर प्रकाश टाकला .या शिक्षण क्षेत्र वगळले नाही ,त्यांनी शिक्षणासंबंधी विचार केले असे नव्हे तर संपूर्ण शिक्षण योजना देशाला सादर केली.आज म .गांधीजींची १५३ वी जयंती साजरी करत असताना शैक्षणिक विचारणा उजाळा देण्याची गरज वाटते आहे, त्यामध्ये मूलोद्योगी शिक्षण आजच्या शिक्षणामध्ये महत्वाची आहे.

गांधीजींच्या मते ,सर्वांगीण शिक्षण हे तर शिक्षणाचे महत्वाचे ध्येय आहेच परंतु ते जीवनोपयोगी असावे यावर गांधीजींचा कटाक्ष होता ,ज्या शिक्षणातून आपल्या पायावर उभे राहून पोट भरण्याचे सामर्थ्य व्यक्तीमध्ये निर्माण होऊ शकत नाही त्या माणसाला उपयोगाचं काय असे ते म्हणत.मूलोद्योगी शिक्षणाद्वारे मुलांमध्ये उद्पादन क्षमता निर्माण करण्यामागे ते जीवनोपयोगी ठरावे हा महत्वाचा उद्देश्य होता .या द्यायला महत्व देताना गांधीजी समोर सुशिक्षित बेकार व असंख्य अशिक्षित ,अर्धपोटी अशा दरिद्री समाजाचे चित्र उभे होते व त्यांना जीवन जगण्यास समर्थ करण्यासाठी जे शिक्षण आवश्यक होते ते जीवनोपयोगीच ! जगातील सर्वात उत्तम शिक्षण पद्धती ही फिनलँड देशाची मानली जाते. त्या देशाचे शिक्षण तत्त्वे जर तुम्ही अभ्यासले तर ते सर्व तत्त्वे मूलोद्योगी शिक्षण या महात्मा गांधीजींच्या शिक्षण तत्त्वाशी मिळतेजुळते दिसतील. यावर आपल्याला अंदाज येऊ शकतो की महात्मा गांधी यांची मूलोद्योगी शिक्षण प्रणाली किती परिणामकारक होती. अजूनही वेळ गेली नसून मूलोद्योगी शिक्षणाचे प्रयोग शाळाशाळांमध्ये व्हायला हवे.तरच आजची शैक्षणिक समस्या सुटू शकतील.

Keyword - मूलोद्योगी शिक्षण

प्रस्तावना:-

तत्कालीन शिक्षण व्यवस्थेमध्ये गांधीजींना अनेक त्रुटी व दोष जाणवत होते. केवळ कारकून निर्माण करणे,जीवनाशी कसलाही संबंध नसलेले शिक्षण विद्यार्थ्यांच्या डोक्यात कोंबणे ,चरितार्थ संपादनाची पात्रता निर्माण होऊ न देणे ,भावात्मक ,नैतिक ,चारित्रिक गुणांचा विकास होऊ न देणे हे गांधीजींना मान्य नव्हते.देशाची प्रगती आणि स्वातंत्र्योत्तर नवसमजनिर्मिती साधायची असेल ,तर शिक्षण व्यवस्थेत आमूलाग्र बदल झाला पाहिजे .याकरिता गांधीजींनी स्वातंत्र्यप्राप्ती बरोबरच शिक्षण परिवर्तनावर भर दिला.

बुद्धीचा विकास हा तर शिक्षणाचा महत्वाचा विकास आहेच .पण गांधीजींच्या मते हा बुद्धीचा विकास हा केवळ पुस्तकांच्या अभ्यासातून होणार नाही .शिक्षण म्हणजे केवळ साक्षरता नसून शिक्षणातून शारीरिक ,बौद्धिक आणि मानसिक या तिन्हींचा गुणात्मक विकास अपेक्षित आहे त्यासाठी त्यांनी 3H -Head,Heart and Hand हि कल्पना मांडून या तिन्ही अंगांचा विकास शिक्षणातून व्हावा अशी अपेक्षा व्यक्त केली. म.गांधीजींच्या मते , "Literacy is not the end of education ,not ever the beginning. By education ,I mean drawing out of the best in man body ,mind and spirit ."

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये :- प्रस्तुत संशोधनाची उद्दिष्ट्ये पुढील प्रमाणे.

- १ .मूलोद्योगी शिक्षण पद्धतीचा अभ्यास करणे.
- २.मूलोद्योगी शिक्षण पद्धतीमधील महात्मा गांधीजींच्या विचारांचा अभ्यास करणे.
- ३.मूलोद्योगी शिक्षण पद्धतीमधील महात्मा गांधीजींच्या शैक्षणिक दृष्टिकोनाचा अभ्यास करणे.

प्रस्तुत संशोधनाचे महत्व :- प्रस्तुत संशोधन हे प्राथमिक ,माध्यमिक व शालेय स्तरावरील समस्यांचे निराकरण होण्यासाठी उपयुक्त आहे .प्रस्तुत संशोधनामध्ये म.गांधीजींची मूलोद्योगी योजना व त्याद्वारे कृती आधारित अध्ययन याची माहिती मिळविण्यासाठी उपयुक्त ठरेल.

संशोधनाची परिमर्यादा :-

प्रस्तुत संशोधन हे म.गांधीजींची मूलोद्योगी शिक्षण यापुरतेच मर्यादित राहिल.

विश्लेषणात्मक विषयविवेचन :-

मूलोद्योगी शिक्षणाचा अर्थ (basic Education)-इंग्रजीमध्ये basic शब्दाचा अर्थ आहे मूलभूत आणि उर्दूमध्ये या शब्दाचा अर्थ आहे बुनियादी.म्हणूनच या योजनेला 'बुनियादी शिक्षण योजना 'म्हणून ओळखले जाते.मूलोद्योगी शिक्षण योजनेचे स्वरूप जीवनाच्या मूलभूत तत्वावर आधारित असल्याने हे Basic Education आहे .या संदर्भात आचार्य स.ज .भागवत लिहितात ,हि योजना सामान्यात:'वर्धा योजना 'या नावाने ओळखली जाते.या योजनेच्या पुरस्कर्त्यांनी हिला ' मूलोद्योगी राष्ट्रीय शिक्षण ' असे नाव दिले आहे.म. गांधींनी या योजनेला 'Rural National Education through village-handicrafts(ग्रामोद्योगी राष्ट्रीय ग्रामशिक्षण)असे नाव दिले आहे.

मूलोद्योगी शिक्षणाचे ध्येय:-

आर्थिक ध्येय:-शाळेमध्ये विद्यार्थ्यांच्या हस्तकौशल्यातून तयार झालेल्या वस्तू विकून त्यातून शाळेचा खर्च भागविणे.मूलोद्योगी शिक्षण पूर्ण केलेल्या विद्यार्थ्यांने पुढे तोच उद्योग करून पैसे मिळविणे ,अर्थात भविष्यामधील आर्थिक स्वावलंबन मूलोद्योगी शिक्षणातून अपेक्षित होते.

नैतिक ध्येय :- भारतीय विद्यार्थ्यांमध्ये नैतिकता निर्माण होण्यासाठी त्यांना नैतिक शिक्षण देणे गरजेचे आहे .सर्व धर्म आणि जातीमधील विद्यार्थ्यांना नैतिक शिक्षणाची आवश्यकता आहे.

सांस्कृतिक ध्येय :-ब्रिटिशांच्या शिक्षण पध्दतीमुळे भारतीय विद्यार्थी हे आपली संस्कृती आणि तिचे आदर्श पूर्णपणे विसरले आहेत.त्यांच्यामध्ये भारतीय संस्कृतीचे आदर्श ,परंपरा इत्यादी गोष्टींचे ज्ञान विकसित होण्यासाठी त्यांना संस्कृतीच्या संदर्भात ज्या ज्या गोष्टी येतात ,त्या सर्व शकविणे गरजेचे आहे.म्हणूनच गांधीजींनी सांस्कृतिकतेचे रक्षण करण्यासाठी भारतीय हस्तोद्योगाना मूलोद्योगी शिक्षणामध्ये स्थान दिले.

नागरिकत्वाचे ध्येय :-हक्क आणि कर्तव्यांची जाणीव आणि नागरिकांच्या गुणांचे संवर्धन करण्याचे काम मूलोद्योगी शिक्षणामध्ये गृहीत होते

सर्वांगीण विकासाचे ध्येय :-त्या काळाच्या पारंपरिक शिक्षणाने विद्यार्थ्यांना फक्त पुस्तकी शिक्षण मिळत असे,ज्यामुळे केवळ साक्षरतेचा विकास होत होता ,गांधीजींच्या मते ,शिक्षण म्हणजे व्यक्तीच्या मानसिक ,शारीरिक आणि सामाजिक शक्तींचा सर्वांगीण विकास होय.

सर्वोदय समाजाच्या स्थापनेचे ध्येय :-स्वार्थरहित सर्वोदय समाजाची स्थापना करणे हे मूलोद्योगाचे ध्येय होते .सर्वोदय समाजामध्ये श्रमाचे महत्व अनन्यसाधारण होते .स्नेह ,सहयोग ,आत्मबलिदान ,आत्मविश्वास इत्यादी भाव जागृत करण्यासाठी विशेष प्रयत्न केले जात होते.मूलोद्योगी शिक्षण प्रक्रियेतून म.गांधीजींना एक सुसंघटित सर्वोदयी समाज निर्माण करायचा होता.

मूलोद्योगी शिक्षण पद्धतीची तत्वे :-

- सर्वसामान्यांचे शिक्षण
- मोफत व सक्तीचे शिक्षण
- स्वावलंबी शिक्षण
- सामाजिक शिक्षण
- कृतिशील शिक्षण
- बालकप्रधान शिक्षण बालमानासशास्त्राचा विचार

मूलोद्योगी शिक्षण पद्धतीचा अभ्यासक्रम :- क्रांतिकारी मूलोद्योगी शिक्षण पद्धतीचा अभ्यासक्रम निश्चितच पुरोगामी ,नाविन्यपूर्ण व कृतिशील होणे स्वाभाविक होते.हा अभ्यासक्रम भारतातील नामवंत शिक्षणतज्ज्ञांनी

विचारपूर्वक तयार केलेला असल्यामुळे तो जास्तीत जास्त उपयुक्त व सुधारणा घडवून आणणारा झाला असल्यास नवल वाटण्याची गरज नाही .

१.अभ्यासक्रमातील मूलभूत विषय :- १.कृषी २ कातकाम व विणकाम ३ .लाकडी काम ४.चामड्याचे काम ५ .मातीकाम ६.पुस्तक काम ७.मासेपालन ८.फळभाजी काम ९ .स्थानिक भौगोलिक दृष्टीने योग्य असा व्यवसाय.

२ .मातृभाषा

३ .गणित

४ .सामाजिक शास्त्र -इतिहास ,भूगोल ,नागरिकशास्त्र

५ .सामान्य विज्ञान -निसर्गातील घटकांचा अभ्यास ,वनस्पतीशास्त्र

६.कला -संगीत व चित्रकला

७.हिंदी

८ .शारीरिक शिक्षण

मूलोद्योगी शिक्षण अभ्यासक्रमाची वैशिष्ट्ये :-

अभ्यासक्रमाच्या दोन कसोट्या आहेत ,पहिली म्हणजे अभ्यासक्रम राबवित असताना प्रत्येक मुलाला आपल्या सर्व सुप्त शक्तींचा विकास करून घेण्याची संधी मिळाली पाहिजे व दुसरी कसोटी म्हणजे मुलांकडून समाजाच्या ज्या अपेक्षा असतात ,त्या त्याला पूर्ण करता आल्या पाहिजेत.

१.मूलोद्योग निवडताना स्वातंत्र्य -स्थानिक गरज आणि अनुकूल वातावरणाचा विचार करून कोणताही मूलोद्योग निवडीचे स्वातंत्र्य होते.म.गांधीजींनी शिक्षणाला पुस्तके आणि वर्गाच्या चार भिंतीतून व कृत्रिम वातावरणातून बाहेर काढून जीवनाभिमुख करण्याचा,तसेच कृतीद्वारे चैतन्य निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला.

२.शिक्षकास अध्यापन स्वातंत्र्य - शिक्षकांनी सर्व विषय शास्त्रीय पद्धतींनी शिकवावेत व आपल्या शिक्षण कार्यात सदैव प्रायोगिक दृष्टी ठेवावी.अनुभवाने आणि प्रयोगाने लक्षात येणाऱ्या नव्या सुधारणाही शिक्षकांनी सुचवाव्यात.अध्यापनाचे काम यांत्रिक न होता ,चैतन्यशील व्हावे अशी अपेक्षा.

३.समवाय पद्धतीने शिक्षण :-वेगवेगळ्या विषयामध्ये समवाय साधत असताना एका विषयकडून दुसऱ्या विषयाकडे घ्यावयाची झेप हि नैसर्गिक व सहज वाटली पाहिजे.शिक्षणातील वेगवेगळे विषय ,शिक्षण आणि जीवन यामध्ये समवाय प्रस्थापित करावा.

वेगवेगळ्या विषयामध्ये समवाय साधत असताना एका विषयकडून दुसऱ्या विषयाकडे घ्यावयाची झेप हि नैसर्गिक व सहज वाटली पाहिजे.शिक्षणातील वेगवेगळे विषय ,शिक्षण आणि जीवन यामध्ये समवाय प्रस्थापित करावा.

स्वाश्रयी शिक्षण मूलोद्योगातून वस्तू विकून त्या पैशांतून शाळेचा खर्च भागेल अशी नवीन योजना या अभ्यासक्रमात होती.म.गांधीजींच्या मते,शाळा ही स्वाश्रयी असली पाहिजे.परंतु ती आवश्यक अट मानू नये.

५ सामाजिक व नैतिक विकास :-या अभ्यासक्रमाचे आणखी एक वैशिष्ट्य म्हणजे त्याच्यात विद्यार्थ्यांच्या सामाजिक व नैतिक विकासाला अधिक वाव दिला आहे.विविध सामाजिक सांस्कृतिक उपक्रम सुचविले आहेत.निरनिराळे सण,समारंभ ,जयंत्या ,पुण्यतिथ्या ,राष्ट्रीय उत्सव ,साक्षरता प्रसार ,ग्राम सफाई ,सहली ,भेटी ,भाषणे ,चर्चा ,वाद -विवाद ,सामुदायिक प्रार्थना इ.उपक्रम आयोजित करून विद्यार्थ्यांचा सहभाग घ्यावा .यादृष्टीने विद्यार्थ्यांमध्ये सामाजिक जबाबदारी निर्माण होईल.

मूलोद्योगी शिक्षण पद्धतीचे मूल्यांकन :- मूलोद्योग पद्धतीची तत्त्वे, अभ्यासक्रम आणि अध्ययन-अध्यापन पद्धती तज्ञांना मान्य असूनही ती सक्रिय रीत्या अंमलात आली नाही. गांधीजींनी सांगितलेल्या पद्धतीचा कोठारी आयोगाने पुरस्कार न केल्यामुळे ही पद्धती आपोआपच मागे पडली. जातीवर आधारलेली भारतातील समाजव्यवस्था आणि कष्टाचे काम विशिष्ट जातीनेच करण्याची परंपरा मूलोद्योग शिक्षणप्रसाराच्या आड आली. हस्तकला हा मूलोद्योग पद्धतीचा प्राण. प्रत्यक्षात मात्र हस्तव्यवसायाकडे दुर्लक्ष झाले. त्यामुळे मुलांमध्ये जी कौशल्ये संक्रमित व्हावीत, ती झाली नाहीत. तिसऱ्या पंचवार्षिक योजनेपर्यंत मूलोद्योग शाळांतील मुलांची संख्या वेगळी दाखविली जात असे.

त्यानंतर शासकीय कागदपत्रात मूलोद्योग पद्धतीचा उल्लेख आढळत नाही. ही पद्धत आता इतिहास जमा झाली आहे.

संशोधनाचे निष्कर्ष :-

म.गांधीजींनी आपल्या शैक्षणिक विचारांमध्ये केवळ साक्षरता म्हणजे शिक्षण नव्हे; शिक्षणाचा प्रारंभ देखील नव्हे ,आत्मा व मन यांचा परिपूर्ण विकास करून व्यक्तीमधील सर्वोत्कृष्ट गुणांची अभिव्यक्ती हे शिक्षणाचे ध्येय आहे . केवळ कारकून निर्माण करणारे ,जीवनाशी कसलाही संबंध नसणारे शिक्षण विद्यार्थ्यांना देणे,चरितार्थ संपादनाची पात्रता नसणारे शिक्षण या दोषांना दूर करण्यासाठी, 3H-Head ,Heart and Hand ही संकल्पना मांडली व या सर्व अंगांच्या विकासावर भर द्यावा असे सुचविले . पारंपरिक शिक्षणाऐवजी मूलोद्योगी शिक्षणाच्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण विकासावर भर देण्यात आला होता.

आज आपल्याला कोविड-१९ च्या प्रसार व अन्य संसर्गजन्य रोगराई, आपत्ती व बदलती परिस्थिती लक्षात घेऊन म.गांधींनी प्रेरित मूलोद्योगी शिक्षणामधील कृती आधारित अध्ययन ,सहली ,समाजउपयोगी साधने निर्माण करणे,जयंत्या,स्वच्छता अभियान,राष्ट्रसेवा या व अशा विविध शैक्षणिक पद्धतीचा उपयोग होताना दिसत आहे.

शिफारशी :-संशोधिकेने पुढील शिफारशी मांडल्या आहेत.

- १.आजच्या शिक्षणामध्ये मूलोद्योगी शिक्षणामधील शिक्षण पद्धतींचा उपयोग करण्यात यावा.
- २.म.गांधीजींच्या विचाराप्रमाणे मुलांना आशय योग्य प्रकारे समजण्यासाठी विविध शैक्षणिक पद्धती अध्ययन - अध्यापन कार्यात अमलात आणाव्यात.

संदर्भ :-

1. वास्कर आनंद, वास्कर पुष्पा, (२००८);भारतीय शिक्षणाचे बहुजनीकरण, पुणे: नित्य नूतन प्रकाशन.
2. पाटील सतीश (एप्रिल २०२२);शैक्षणिक व्यवस्थापन व प्रशासन आणि आपत्ती व्यवस्थापन, पुणे:निराली प्रकाशन.
3. कुंडले म.बा,(२०१२);शैक्षणिक तत्वज्ञान व शैक्षणिक समाजशास्त्र, पुणे: श्रीविद्या प्रकाशन.
4. <http://www.education.gov.in> 29july 2020 retrived on 08 Feb 2023.
5. <http://www.mr.vikaspedia .in> 2020 retrived on 08 Feb 2023.
6. <http://vishwakosh.marathi.gov.in> retrived on 07Feb 2023.